

AUTOREFERAT

1. WNIOSKODAWCA

Jacek Bogumił Falski

2. POSIADANE DYPLOMY

Dyplom ukończenia studiów magisterskich w zakresie nauk prawnych na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 30 października 1989 r.

Dyplom uzyskania stopnia naukowego doktora nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce. Stopień nadany został uchwałą Rady Naukowej Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, z dnia 9 października 1998 r., na podstawie przedstawionej rozprawy doktorskiej pod tytułem „Konstytucyjna zasada równości w Polsce”. Promotorem w przewodzie doktorskim był prof. dr hab. Michał T. Staszewski (Instytut Studiów Politycznych PAN), zaś recenzentami: prof. dr hab. Michał Pietrzak (Uniwersytet Warszawski) i prof. dr hab. Edmund Wnuk-Lipiński (Instytut Studiów Politycznych PAN)

3. MIEJSCA ZATRUDNIENIA

W okresie 1.05.1992 – 31.10.1998 zatrudnienie na stanowisku asystenta, a następnie starszego asystenta w Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Wydzielona Pracownia Praktyki Konstytucyjnej).

Od 7.12.1998 r. do chwili obecnej zatrudnienie na stanowisku adiunkta w Instytucie Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Zakład Prawa Konstytucyjnego i Badań Europejskich).

4. OPIS OSIĄGNIĘCIA NAUKOWEGO¹

Osiągnięciem naukowym, które wnoszę pod ocenę Komisji jest jednotematyczny cykl publikacji objętych *ex post* klamrą wspólnego tytułu: *Państwo świeckie (na przykładzie Francji i Turcji) i Europejski Trybunał Praw Człowieka wobec problemu prezentowania symboli religijnych i innych wybranych kwestii wyznaniowych na tle ewolucji zasady laickości*. Na wspomniany cykl składają się następujące publikacje mojego autorstwa:

1. *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, Państwo i Prawo² 2006, nr 6, s. 73-84.

2. *Republikańska zasada laickości we współczesnej Francji*, w: *Studia nad ustrojoznawstwem i administracją. Księga jubileuszowa Profesora Michała Teofila Staszewskiego*, red. Jacek Zieliński, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej Siedlce 2007, s. 87-103.

3. *Europejskie kryteria wolności sumienia i wyznania a islam*, Państwo i Prawo 2008, nr 9, s. 57-68.

4. *Krzyż w szkole publicznej w orzecznictwie europejskim*, Sprawy Narodowościowe³ 2010, z. 37, s. 177-187.

5. *Zderzenie państwa świeckiego z państwem wyznaniowym. Turecki spór o laickość*, w: *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, red. Jarosław Szymanek, Dom Wydawniczy „Elipsa”, Warszawa 2011, s. 122-147.

6. *Francuski zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych przed ETPC. Kontrowersje, uwagi, oceny*, Studia z Prawa Wyznaniowego.⁴ Tom 14, 2011, s. 79-109.

¹ Zgodnie z art.16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r., o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65 poz. 595 z późn. zm.), osiągnięcie może stanowić: „1) Dzieło opublikowane w całości lub w zasadniczej części, albo jednotematyczny cykl publikacji; 2) zrealizowane oryginalne osiągnięcie projektowe, konstrukcyjne, technologiczne lub artystyczne; 3) część pracy zbiorowej, jeżeli opracowanie wydzielonego zagadnienia jest indywidualnym wkładem osoby ubiegającej się o nadanie stopnia doktora habilitowanego”.

² „Państwo i Prawo” jest organem Komitetu Nauk Prawnych PAN

³ „Sprawy Narodowościowe” są organem Instytutu Sławistyki PAN.

⁴ „Studia z Prawa Wyznaniowego” są organem Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

7. *Wieloaspektowość zasady laickości we francuskim porządku konstytucyjnym*, w: *Ustrój polityczny Francji współczesnej*, red. naukowa J. Szymanek, Warszawa 2013, s. 78-114;

8. *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z zakresu wolności sumienia i wyznania (wybrane problemy)*, *Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego*, 2013 (6) nr 2, s. 131-155;

9. *Dekonstrukcja zasady laickości we Francji*, *Przegląd Sejmowy*, 2014 nr 3 (122), s. 231-249;

10. *The evolution of the systemic principle of secularism in France and Turkey and legal responses of these states to threats posed by religious symbols in the ECHR's assesment*, w: *Państwo demokratyczne, prawne i socjalne*, *Studia Prawne*, t. 3, Księga Jubileuszowa dedykowana profesorowi Zbigniewowi Antoniemu Maciągowi, Kraków 2014, s. 545-571;

11. *Prawo do nauki a prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich przekonaniem w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 17/2014, s. 151-172;

12. *Francuska laickość państwa w orzecznictwie sądowym*, *Państwo i Prawo*, 2015, z. 4, s. 85-98;

13. *Ewolucja statusu prawa lokalnego (szczególnie wyznaniowego) Alzacji-Mozeli w porządku konstytucyjnym Francji*, *Przegląd Sejmowy*, 2015, nr 4, s. 111-128.

14. *Symbolika i przekonania religijne w miejscu pracy w orzecznictwie ETPC (w oparciu o wyrok z 15 I 2013 w sprawie Eweida i inni v. Wielka Brytania)*, *Państwo i Prawo*, 2015, nr 8, s. 77-90.

15. *Sprzeciw sumienia w orzecznictwie ETPC (w oparciu o wyrok Wielkiej Izby z 7 lipca 2011 roku w sprawie Bayatyan v. Armenia)*. Tekst przyjęty do druku w „Przeglądzie Sejmowym”, ukaże się w numerze 3, 2016 (wydruk 16 stron).

16. *Ekspansja islamskiej chusty*, *Przegląd* nr 48/362 z 3 grudnia 2006, s. 38, (artykuł popularyzatorski).

W prawie konstytucyjnym, którym się od lat zajmuję, wyróżnić można dwie dziedziny, a mianowicie zagadnienia ustrojowe i prawa człowieka. Prawa człowieka są wprawdzie fundamentem każdej konstytucji, ale nasza nauka ma raczej predylekcje do kwestii ustrojowych, uważając je za rdzeń prawa konstytucyjnego. To dosyć powszechne zjawisko coraz częściej oceniane jest jako wymagające zmiany. Do takiego wniosku skłania m.in. bardzo interesująca dyskusja (poprzedzona referatem Pana Prof. dr hab. P. Sarneckiego)⁵, mająca miejsce podczas posiedzenia Komitetu Nauk Prawnych PAN, poświęconego stanowi prawa konstytucyjnego w Polsce (Warszawa 13 V 2010). Jej konkluzją było sformułowanie potrzeby szerszego niż dotąd wyeksponowania pierwszego prawa konstytucyjnego – praw człowieka, w tym poświęcenia szczególnej uwagi opisowi procesu wykładni, obejmującemu kwestie filozoficzne, teoretycznoprawne i ideologiczne (tzw. filozofia zaplecza) i tym samym, stwarzanie podstaw dla orzecznictwa, a nie tylko pozbawione dogłębnej analizy linii orzeczniczej, jego komentowanie.

Współcześnie zarówno w naszym kraju jak i za granicą prawo konstytucyjne kształtowane jest i podlega przemianom nie tylko na drodze nowelizacji aktów konstytucyjnych bądź doniosłych ustaw, czy też praktyką ustrojową, ale także poprzez przystępowanie poszczególnych państw do umów międzynarodowych, wyznaczających niejednokrotnie cywilizacyjne standardy w określonym zakresie, jak również orzecznictwo najwyższych instancji sądowych, także ponadnarodowych.

Zwłaszcza demokratyczne przełomy sprzyjają poszerzaniu katalogu praw, wolności, ich gwarancji i ochrony. Nie inaczej było w Polsce po 1989 r. Nasz kraj wraz z oficjalnym przystąpieniem do Rady Europy, podpisał (26.11.1991) Europejską Konwencję Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (ratyfikacja 19.01.1993) i uznał jurysdykcję Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Warto wspomnieć, że Konwencja wraz z Protokołami dodatkowymi zobowiązuje Państwa-Strony do przestrzegania i gwarantowania m.in. następujących praw człowieka: prawa do życia, wolności od tortur i innego nieludzkiego traktowania lub karania, wolności od niewolnictwa oraz pracy przymusowej lub obowiązkowej, prawa do wolności i

⁵ P. Sarnecki, *Stan nauki prawa konstytucyjnego w Polsce*, Państwo i Prawo 7/2010, s. 5 i n.

bezpieczeństwa osobistego, prawa do rzetelnego procesu sądowego w rozsądnym terminie w sprawach karnych i cywilnych, prawa do prywatności oraz tajemnicy mieszkania i korespondencji, wolności myśli, sumienia i wyznania, swobody wypowiedzi łącznie z wolnością prasy, wolności zgromadzania się oraz stowarzyszania się, włącznie z prawem tworzenia i przystępowania do związków zawodowych, prawa do małżeństwa i założenia rodziny. Prawa podstawowe zawarte w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Karcie Praw Podstawowych UE⁶ stanowią także coraz częściej podstawę rozstrzygnięć i interpretacji Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, który uznaje się za swoisty sąd konstytucyjny Państw Członków UE. Ten wymiar orzecznictwa Trybunału jest istotnym czynnikiem wpływającym na przeobrażenie natury instytucji jaką jest UE w organizm o powołaniu i aspiracjach bardziej dalekosiężnych niż wyjściowe kwestie gospodarcze i tworzenie wspólnego rynku. Rozwijając tę kształtującą się od dłuższego czasu tendencję UE zadeklarowała też – celem poszerzenia i wzmocnienia efektywności systemu ochrony praw podstawowych – intencję formalnego przystąpienia do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Pomimo opinii Trybunału Sprawiedliwości UE (nr 2/13) w tej sprawie, której treść każe wątpić w rychłość tego aktu, świadczy to o ewidentnym zwiększaniu się rangi pierwszego prawa konstytucyjnego. Dlatego też badanie obcych doświadczeń czy orzecznictwa ponadnarodowego w tym zakresie jest ważne i konieczne, wpływa bowiem na wzbogacenie i pogłębienie refleksji polskiej nauki prawa konstytucyjnego, a niejednokrotnie może podsycać dążenia do wprowadzania do krwioobiegu konstytucjonalizmu polskiego nowych rozwiązań i współczesnych ujęć praw i wolności. Niejednokrotnie wymaga tego członkostwo w UE czy też orzecznictwo.

O tym, że nie są to twierdzenia gołosłowne świadczy m.in. fakt nierzadkiego przywoływania w rozstrzygnięciach Trybunału Konstytucyjnego i Naczelnego Sądu Administracyjnego opinii doktryny. Popularyzacja problematyki praw człowieka stanowi także miękki środek prewencji, a zarazem promocji, edukacji i upowszechniania dorobku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i Rady Europy.

⁶ Polska przystąpiła do tzw. Protokołu brytyjskiego, ograniczając zakres stosowania postanowień Karty na swoim terytorium. Spotkało się to z uzasadnionymi protestami i kontrowersjami interpretacyjnymi. Por. Karta Praw Podstawowych UE i jej znaczenie dla Polski i Europy. Fundacja Praw Podstawowych, 2008.

Jest to szczególnie ważne m.in. w Polsce, znajdującej się w czołówce krajów zalegających z wdrażaniem orzeczeń ETPC do systemu prawnego. Z tych względów uważam, że nie byłoby nadużyciem ulokowanie prowadzonych przeze mnie badań na granicy przestrzeni badań podstawowych i stosowanych⁷.

Pomimo, że badania te prowadzę od wielu lat, mam nadzieję, iż przyjęta metodologia przystaje do postulatów sformułowanych na wspomnianym posiedzeniu Komitetu Nauk Prawnych PAN. Płaszczyzny historyczno-prawna, teoretyczna i empiryczna przenikają się i dopełniają, w celu pełnego zobrazowania podejmowanej tematyki i na ile to możliwe spójnego i syntetycznego przekazania kluczowych kwestii, co może okazać się zaletą w przypadku potrzeby ich praktycznego wykorzystania.

Stanowiące elementy cyklu publikacje, przedstawiają ewolucję prawnego ujęcia laickości na przykładzie dwóch państw - Francji i Turcji. Na tle tych charakteryzujących się wieloma odmiennosciami procesów, analizuję współczesne podejście do wolności myśli, sumienia i wyznania przede wszystkim w szczegółowym kontekście eksponowania symboli religijnych bądź ubioru religijnego. Zważywszy, że oba kraje są stronami Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i objęte są kognicją Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oprócz informacji o wewnątrz krajowych regulacjach prawnych i orzecznictwie, a także odniesieniach natury politologicznej, starałem się zaprezentować i zrekonstruować linię orzeczniczą ETPC w przedmiotowej materii. Przy czym rekonstrukcja ta – co oczywiste – nie byłaby w pełni możliwa bez uwzględnienia szerszego kontekstu orzeczniczego. Dlatego też wśród artykułów cyklu analizujących strasburskie judykaty, znajdują się także teksty dotyczące skarg wniesionych przeciwko innym niż Francja i Turcja państwom, jak również odnoszące się do rozstrzygnięć wydanych w oparciu o podstawę stanowiącego *lex specialis* wobec art. 9 Konwencji art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji, czy też – w zależności od kontekstu sprawy – inne artykuły Konwencji wspierające ochronę wolności sumienia i wyznania. Z tych

⁷ Zgodnie z definicjami tych określeń zawartymi w art. 2 p. 3a) i b) ustawy z 30 kwietnia 2010 r. O zasadach finansowania nauki (Dz. U. z 4 czerwca 2010 r.).

względów fragmenty – zawartych w publikacjach cyklu – rozważań dotyczące orzeczniczego (ETPC) ujmowania przedmiotowych kwestii należy traktować do pewnego stopnia komplementarnie jako funkcję problemów poruszanych w odniesieniu do Francji i Turcji, do pewnego zaś autonomicznie w sposób zwiększający spektrum analityczne w tym zakresie o ocenę ponadnarodowego sądu dokonaną w stosunku do innych państw objętych jurysdykcją strasburską .

Warto wspomnieć, że wolność sformułowana w art. 9 Konwencji posiada w kompleksie postanowień Konwencji bardzo szczególną pozycję, która powinna być uwzględniana w procesie wykładni innych jej przepisów.

Posługując się fragmentami reprezentatywnych w tym zakresie wyroków⁸, można wykazać, że w ujęciu Trybunału wolność myśli, sumienia i wyznania stanowi jeden z „fundamentów społeczeństwa demokratycznego”; realizacja tej wolności w wymiarze religijnym, uosabia „jeden z najbardziej podstawowych elementów określających tożsamość wierzących i ich koncepcji życiowych”; stanowi ona także „cenną wartość dla ateistów, agnostyków, sceptyków i niezaangażowanych”; jej zagwarantowanie i realizacja są warunkiem istnienia pluralizmu „zdobytego po wielowiekowych trudach i współcześnie nieodłącznego od społeczeństwa demokratycznego”.

Wspomniany wyżej art. 2 Protokołu Nr 1 gwarantujący prawo do nauki, zapewnia rodzicom, m.in., prawo do wychowania i nauczania dzieci „zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi”. Możliwość całościowego rozstrzygnięcia sprawy w oparciu o tę podstawę prawną, wyłącza potrzebę orzekania o naruszeniu art. 9.

W publikacjach podejmuję szczególną – stanowiącą płaszczyznę wielu konfliktów – kwestię eksponowania symboli określonej religii w instytucjach publicznych i ograniczeń nakładanych na osoby prywatne eksponujące symbole swojej religii.

Trybunał przez wiele lat stosował art. 9 najczęściej w sposób negatywny, jednak w ostatnich latach znacząco wzrosła liczba opartych na nim orzeczeń, a wraz z nimi kształtuje się jego systemowa interpretacja.

⁸ Np. Kokkinakis v. Grecja z 25 V 1993, § 31; Refah Partisi i inni v. Turcja z 13 II 2003 § 104.

Oba poruszane w publikacjach obszary tematyczne mogą mieć dla nas istotne znaczenie poznawcze i – być może – inspirować do wykorzystania w relacjach Państwo – Kościół przetestowanych już gdzie indziej wzorów. W naszym kraju także dyskutowane są kwestie parametrów i imponderabiliów laickości państwa; obecności krzyża w przestrzeni publicznej; finansowania kościołów (m.in. rządowe propozycje likwidacji Funduszu Kościelnego i wprowadzenia w zamian dobrowolnego odpisu podatkowego od podatków osobistych); miejsca lekcji religii i wynagradzania nauczycieli tego przedmiotu; noszenia symboli religijnych przez pracowników PLL LOT (podczas pełnienia obowiązków służbowych), wnoszenia symboli religijnych na stadiony sportowe czy zdejmowania turbana podczas kontroli paszportowej itd. Są to zatem problemy żywe, aktualne i wymagające podejmowania konkretnych decyzji, w których rozwiązania obce mogą się okazać pomocnymi wskazówkami. Orzecznictwo strasburskie ma zaś dla naszego kraju kluczowe znaczenie praktyczne – jego instrumentarium pojęciowe, linię orzeczniczą, odniesienia trzeba zgłębiać, brać pod uwagę i stosować w szeroko pojętej aktywności i praktyce prawnej.

W publikacjach zajmuję się także zagadnieniem konfrontacji (zwłaszcza na płaszczyźnie orzecznictwa ETPC) europejskich kryteriów wolności sumienia i wyznania z religią islamską, nie pomijając także kwestii drażliwych i kontrowersyjnych.

Jest to nieuchronne zważywszy na dobór państw objętych badaniami. We Francji mieszka w przybliżeniu ok. 6 mln muzułmanów (nieoficjalnie znacznie więcej), co czyni ich najliczniejszą mniejszością religijną w tym kraju, natomiast w Turcji 95% mieszkańców to wyznawcy islamu.

Także ta kwestia ma dla Polski znaczenie praktyczne. Stosunkowo niewielka dotąd liczba muzułmanów ma – zdaniem analityków - ulegać stałemu powiększaniu, świadczą o tym kierunki imigracji, obecność militarna Polski w ramach misji NATO w krajach muzułmańskich, globalizacja gospodarcza i procesy demograficzne prowadzące do konieczności otwarcia rynku pracy dla cudzoziemców. Konfrontacja cywilizacji chrześcijańskiej z islamską jest współcześnie – bez wątplenia – jedną

z najważniejszych kwestii o charakterze globalnym, wymagającą jak najbardziej rzetelnych badań i analiz w różnych płaszczyznach, zakresach i kwalifikacjach.

Model przyjętego przez państwo stosunku do religii i kościołów warunkuje i implikuje zachowania społeczne, rodzinne, edukacyjne, kulturowe, a nawet medyczne i finansowe, stanowiąc o wyborach i aktywnościach, a niejednokrotnie po prostu o życiu. Dlatego też trudno uznać za zaskakujące, że podczas ostatniego – IX Światowego Kongresu Międzynarodowego Stowarzyszenia Prawa Konstytucyjnego (Oslo 16-20.06.2014 r.), zorganizowanego pod hasłem „Constitutional Challenges: Global and Local” dwie z czterech sesji plenarnych poświęcono kwestiom religii w konstytucji i wyzwaniom konstytucyjnym jakie niesie m.in. religijna różnorodność. Taki dobór tematyki świadczy o aktualności i wadze pojawiającego się z coraz większą ostrością problemu powrotu silnych koncepcji religijnych i ich konfrontowania się ze współczesnym państwem, jego sferą publiczną i konstytucyjnymi fundamentami. Ostatnią sesję Kongresu IACL poświęcono zasadzie proporcjonalności niezwykle użytecznej i stosowanej także w orzecznictwie ETPC dotyczącej ochrony praw m.in. z art. 9 Konwencji, ale także (z wykorzystaniem koncepcji proporcjonalności odwrotnej) do oceny stopnia realizacji pozytywnych obowiązków państwa również w zakresie wolności myśli, sumienia i wyznania⁹.

Przechodząc do syntetycznego omówienia wyników i ustaleń badań stanowiących kanwę przedmiotowych publikacji, chciałbym rozpocząć od tych, które odnoszą się do historycznych, prawno-konstytucyjnych i politycznych realiów Francji i Turcji w zakresie źródeł, formuły, miejsca, roli, rangi, konsekwencji i wreszcie ewolucji – kluczowej w obu przypadkach – konstytucyjnej zasady laickości.

Republikańska koncepcja państwa laickiego obejmująca i gwarantująca wolność sumienia, równość religii i ochronę suwerenności państwa przed wpływami kościoła instytucjonalnego i religii, realizowana była we Francji od Rewolucji (1789 r.) W jej efekcie kwestie religijne przesunięte zostały ze sfery publicznoprawnej do prywatnoprawnej. Punktami zwrotnymi tego procesu stały się – ustawa z 1905 roku O

⁹ Zob. Sprawozdanie z tego Kongresu autorstwa M. Ziółkowskiego, PiP 2/2015 s. 125

rozdziale Kościołów i Państwa i postanowienia aktów bloku konstytucyjnego (na czele z Konstytucją z 1958 r.). Warto wskazać, że wśród elementów bloku konstytucyjnego znajdują się m.in. zasady podstawowe uznane przez prawa Republiki. Jedną z nich zgodnie z decyzją Rady Konstytucyjnej nr 2011-157 QPC z 5 VIII 2011 jest prawo lokalne właściwe dla departamentów Dolny Ren, Górny Ren i Mozela. W świetle tego prawa stosunki Państwa z Kościołami na tym obszarze reguluje nadal – uchylony na pozostałym terytorium Francji metropolitalnej – konkordat z 1801 r. Wspomniana decyzja wydana w wyniku zastosowania procedury kontroli konstytucyjności a posteriori (priorytetowe pytania o zgodność z konstytucją), wprowadzonej na mocy nowelizacji Konstytucji Francji z 2008 r., stanowi utwierdzenie stabilności odrębnych regulacji prawa lokalnego Alzacji-Mozeli m.in. w płaszczyźnie stosunków Państwa z Kościołami, a w efekcie dualizmu porządków w tym zakresie obowiązujących w państwie.

To historyczne rozstrzygnięcie Rady Konstytucyjnej jest m.in. jednym z bardziej istotnych argumentów podważających zasadność dalszego podtrzymywania poglądu o wrogim charakterze separacji Państwa i Kościoła we Francji.

W ostatnich latach francuskie sądownictwo, doktryna, a także administracja zmagają się z trudnym, sprowokowanym kulturowo-społecznymi przemianami, problemem konfliktu zderzających się ze sobą współzależnych zasad prawnych – laickości, wolności religijnej i równości religii. Sytuacja ta prowadzi do konieczności wprowadzania i uwzględniania rozwiązań (np. zakaz noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych etc.) zaostrzających społeczne, kulturowe i religijne podziały, wątpliwe z punktu widzenia zasady niepodzielności narodowej. W tym stanie rzeczy niezwykle trudne jest osiągnięcie stabilnej równowagi między gwarancją wolności i równości religii, a niepodważalnym laickim imperatywem Republiki. Wskazane czynniki powodują, że laickość doznaje współcześnie aksjologicznej rekonstrukcji. Pożądanych rozwiązań nie przybliża odmiennosc sygnałów wysyłanych z różnych źródeł decyzyjnych (administracja, sądownictwo).

Jedną z kluczowych kwestii francuskiego modelu laickości jest swoisty kształt finansowania wyznań. Na mocy obowiązującej ustawy z 1905 r. „Republika nie

uznaje, nie opłaca, ani nie subwencjonuje żadnego wyznania...” (art. 2). Aksjomat „nie uznawanie – nie subwencjonowanie” charakteryzujący przyjęty system nie jest i nigdy nie był ściśle realizowany, zaś współcześnie jest traktowany wręcz instrumentalnie i w zależności od przypadku (tj. doraźnych korzyści i potrzeb politycznych) broniący, modyfikowany, dostosowywany lub wręcz obchodzony, choć formalno-prawnie nienaruszalny.

W praktyce więc kościoły lub wężiej, ich działalność, mogą być pośrednio finansowane ze środków publicznych – taka też jest praktyka administracyjna, której w sukurs przychodzi orzecznictwo najwyższych organów sądowych. Aby nie być gołosłownym można przytoczyć cztery epokowe wyroki Rady Stanu z 19 VI 2011, w których sąd przyjął kryterium lokalnego interesu publicznego jako okoliczność usprawiedliwiająca odstępstwo od reguły zakazu subwencjonowania wyznań. Skuteczność tej przesłanki obwarowana została wprawdzie dodatkowymi warunkami, jednak liberalizacja w tym zakresie wydaje się nad wyraz czytelna.

W tej sytuacji trudno się dziwić, że francuska doktryna podejmuje coraz śmielej kwestię potrzeby nowelizacji przyjętego w 1905 r. modelu laickości co do miary i formuły jej zawartości jurydycznej. Narzucenie samorządom częściowego finansowania kościołów, prowadzi do „jakiejs formy ich uznania”, wytwarzając między tymi funkcjami rodzaj delikatnej równowagi. Zważywszy na mnogość możliwych i stosowanych form finansowania, trzeba przyznać, że stan taki dotyka istoty zasady laickości.

Obowiązek bądź możliwość finansowania, a nadto jej nieprzypadkowa dywersyfikacja co do formy, prowadzą do wniosku, że koncepcja laickości ulega przemianie, której formułę wyznacza nowy aksjomat im większe finansowanie, tym – proporcjonalnie – większe uznanie.

Na rozdźwięk między dyspozycjami ustawy z 1905 r. w zakresie finansowania wyznań nakłada się kolejny polegający na nierównym traktowaniu wyznań, uprzywilejowującym wyznania uznane w porządku konkordatowym wobec „młodszych” wprowadzonych szerzej we Francji w XX w.

Zmiany (w orzecznictwie i prawie pozytywnym) w podejściu do republikańskiej laickości, skłaniają do wniosku, że religia została uznana za zjawisko społeczne, które powinno być – w części – finansowane ze środków państwowych ponieważ społeczeństwo znajduje w tym interes publiczny. Wydaje się zatem, że istotne i celowe byłoby usunięcie poczucia dwuznaczności i niepewności prawnej i przeprowadzenie nowelizacji aktów prawnych dotyczących przedmiotowej kwestii zgodnie z wymogami i kierunkami przemian, które dokonały się w tym zakresie.

Dotychczasowe ustawodawstwo i linia orzecznicza francuskiego wymiaru sprawiedliwości stanowią gwarancję obrony Republiki przed sprzeciwem i radykalizacją jej oponentów. Konstytucyjna koncepcja Republiki i Narodu wyłączająca możliwość jego podziału na odrębne wspólnoty (np. religijne), jest każdorazowo potwierdzana. Ceną za zachowanie *status quo* jest jednak pewne ograniczenie tradycyjnej francuskiej wolności (np. ograniczenia w zakresie możliwości noszenia symboli lub ubiorów manifestujących przynależność religijną w szkołach publicznych, wprowadzone ustawą z 15 III 2004, a także inne obostrzenia dotyczące głównie wyznawców islamu).

Zwiastunem tendencji wiodących do jurydycznego odzwierciedlenia ewolucyjnych procesów w zakresie zasady laickości poprzez postulowaną nowelizację ustawy o rozdziale Kościołów i Państwa, jest odchodzenie od ścisłego przestrzegania niektórych postanowień ustawy i zastępowanie republikańskiego radykalizmu pragmatycznym realizmem tak przez administrację (różnego rodzaju ulgi podatkowe, dotacje etc.), jak i przez wymiar sprawiedliwości, ale także przez samego ustawodawcę (np. poprzez nowelizację Generalnego Kodeksu Jednostek Terytorialnych)¹⁰.

O ciągłej, kluczowej wręcz, aktualności i żywotności problematyki związanej z laickością Francji może świadczyć „wielka batalia o laickość” ogłoszona w marcu 2012 r. przez rządzącą ówczesnie w tym kraju partię UMP (od 1VI 2015 nosi ona nazwę „Les Républicains”). Władze chciały m.in. wprowadzenia języka francuskiego

¹⁰ Art. 2252-4 CGCT upoważnia gminy, do gwarantowania pożyczek zaciąganych przez społeczności lokalne lub stowarzyszenia wyznaniowe, na finansowanie w aglomeracjach rozwijających się, wznoszenia budynków przeznaczonych na wspólne potrzeby o charakterze religijnym.

do modlitw islamskich, zakazu modlitw na ulicach (zakaz noszenia burki w miejscach publicznych obowiązuje od 11 IV 2011 r.), narzucenia laickości także użytkownikom niektórych instytucji sfery publicznej np. pacjentom państwowych szpitali, a także rygorystyczne uregulowanie uboju rytualnego. Minister Spraw Wewnętrznych zapowiadał też, że efektem debaty będzie stworzenie kodeksu laickości. Wynik wyborów prezydenckich z 6 maja 2012¹¹ i bieżące wydarzenia doprowadziły do zmoderowania tych planów poprzez zaktywizowanie działań przeciwko tzw. państwu islamskiemu poza terytorium Republiki i zwalczanie terroryzmu religijnego w samej Francji. Realizowany jest także plan nowelizacji programów szkolnych mający na celu intensywną promocję laickiego wzorca ustrojowego.

Przechodząc do kwestii ewolucji zasady laickości w Republice Turcji należy wyjściowo wskazać konstytucyjny fundament jej kształtu. Zgodnie z art. 2 Konstytucji z 1982 r. „Republika Turcji jest demokratycznym, laickim i społecznym państwem prawa, które w duchu wspólnoty pokoju i narodowej solidarności i sprawiedliwości przestrzega praw człowieka, jest związana nacjonalizmem Atatürka i opiera się na podstawowych zasadach ogłoszonych w preambule”¹².

Preambuła będąca zgodnie z wykładnią Sądu Konstytucyjnego integralną częścią ustawy zasadniczej, wyraźnie mówi (w akapicie 5) o zasadzie świeckości mającej służyć niemieszaniu w jakikolwiek sposób państwa, polityki i religii. Ponadto o obowiązku przestrzegania zasady świeckości w różnych kontekstach mówią wprost lub pośrednio kolejne artykuły Konstytucji, tj.: art. 10, art. 13, art. 14, art. 51 ust. 8, art. 68 i art. 174.

W 1928 r. usunięto z Konstytucji przepis o islamie jako religii państwowej i kompetencji parlamentu w kwestii wejścia w życie przepisów szariatu, wykreślono także odwołanie do Boga w przysiędze deputowanych i Prezydenta. Nowe oblicze Turcji związane z modernizacją gospodarczą i społeczną państwa, utożsamiane jest z osobą Mustafy Kemala Paszy (Atatürka) i przeforsowanej przez niego ideologii

¹¹ W drugiej turze wygrał kandydat Partii Socjalistycznej François Hollande.

¹² Konstytucja Republiki Turcji z 17 XI 1982 r. dostępna jest w angielskiej wersji językowej na stronie internetowej tureckiego parlamentu: www.tbmm.gov.tr.

(kemalizmu), zgodnie z którą laicyzm jest jedną z trzech, obok republikanizmu i nacjonalizmu zasad systemu konstytucyjnego.

W założeniu laicyzm ten zbliżony był, co do generalnej koncepcji, do francuskiego pierwowzoru (tzw. „separacji wrogiej kościoła od państwa”), polegającego na wyłączeniu religii ze sfery publicznej i przesunięciu jej – wyłącznie – do sfery prywatnej wiernych. Państwo jest w tym ujęciu neutralne religijnie, zaś kościoły i związki wyznaniowe działają jako stowarzyszenia.

Na przestrzeni lat turecki laicyzm podlegał przemianom i modyfikacjom; lekcje religii (islamskiej) powróciły do szkół, pojawiły się możliwości kształtowania wciąż większej liczby imamów potrzebnych dla obsadzenia rosnącej ilości miejsc kultu, nastąpiło wzmocnienie i rozwój instytucji religijnych i ich społeczno-politycznego zaplecza. Słowem, nastąpił rozkwit islamu jako religii, ale także jako sposobu życia, co znalazło odzwierciedlenie w konstytucjach z 1961 i 1982 r. Art. 136 obowiązującej ustawy zasadniczej wymienia Prezydium ds. Religijnych jako organ konstytucyjny podległy premierowi. Kompetencje tego ciała świadczą o wszechstronnym zaangażowaniu merytorycznym państwa w sprawy religii i wspieranie islamu. W Prezydium pracują także duchowni, traktowani i opłacani jak wszyscy urzędnicy państwowi. Istnieje także szereg instytucji ściśle z nim powiązanych jak np. Turecka Fundacja Religijna, Gremium Kierownicze ds Religijnych czy Pierwsza Rada Religijna.

Struktura religijna zintegrowana z administracją państwa zniknęła w Turcji wraz ze zniesieniem sułtanatu 1 listopada 1922. Proklamacja Republiki miała miejsce 29 października 1923 r., kalifat zaś zlikwidowano 3 marca 1924.

Kolejnymi ustawami z lat 20-tych minionego wieku zabroniono stosowania religii w łonie polityki, zlikwidowano sądownictwo religijne i ustawodawstwo wywodzące się ze źródeł koranicznych, zastępując je licznymi kodyfikacjami opartymi na wzorcach zachodnioeuropejskich, zlaicyzowano nauczanie, zabroniono istnienia bractw islamskich.

W 1928 r. znowelizowano uchwaloną 4 lata wcześniej Konstytucję poprzez usunięcie z art. 2 kwalifikacji islamu jako religii państwowej. Laicyzowano także

kolejne dziedziny życia – wprowadzono kalendarz gregoriański, alfabet łaciński, zakaz wielożeństwa, zakaz noszenia fezu i nakaz używania języka tureckiego podczas wzywania na modły.

5 grudnia 1934 r. przyznano kobietom prawa wyborcze w wyborach do parlamentu.

Zasada laickości została wprowadzona do Konstytucji poprawką z 5 lutego 1937 r. Obowiązująca ustawa zasadnicza z 1982. precyzuje, że laickość jest zasadą niepodważalną, ale jednocześnie nie zawiera zasady rozdziału państwa i religii.

Ustawa powierza premierowi kierowanie sprawami religijnymi w szczególności kwestiami zabezpieczenia kierowania meczetami, nominowanie, wynagradzanie, odwoływanie imamów i muezzinów. Art. 24 Konstytucji wprowadza obowiązkowe nauczanie religii w szkole (przeważa islam sunnicki ze szkodą dla pozostałych jego odmian, nie mówiąc już o innych religiach), przy czym ma być zachowana wolność wyznania dzieci i rodziców.

Zasada laickości leży też u podstaw zakazu noszenia chust – jako wyraźnych symboli religijnych na uniwersytetach i w administracji.

Wszystko to świadczy o specyficznym modelu laickości, w którym państwo sprawuje kontrolę, ale i wszechstronną opiekę nad większościowym wyznaniem.

Laickość ta opiera się na subtelnej równowadze państwowego interwencjonizmu w sferze religii i ograniczeniu jej symboli do sfery prywatnej.

Mechanizmy demokratyczne i wola większości obywateli biorących udział w wyborach doprowadziły do coraz liczniejszej obecności w życiu politycznym kraju sił, których zasadniczym celem jest przywrócenie Turcji muzułmańskiej tożsamości politycznej i społecznej, m.in. poprzez podważenie obowiązującego *status quo* i zapewnienie – z woli politycznej obecnie rządzących¹³ – młodym kobietom noszącym chusty, dostępu – na warunkach ogólnych – do publicznych uczelni wyższych. Konstytucja nie zabrania *explicite* noszenia chusty w administracji lub uniwersytecie, jednak sądy (w tym Naczelny Sąd Administracyjny i Sąd Konstytucyjny) uznawały dotąd, że jest to nie do pogodzenia z zasadą laickości. Bezpośrednie zagrożenie dla

¹³ AKP (Partia Sprawiedliwości i Rozwoju).

konstytucyjnej zasady laickości – stanowiącej dotąd element ustrojowej racji stanu – pojawiło się w Turcji z chwilą wejścia do czynnej polityki przedstawicieli partii, które wprowadziły islam do debaty publicznej, w tym formacji rozwiązanych w latach 90. orzeczeniem Sądu Konstytucyjnego.

Dotychczas gwarantem ścisłego rozdziału państwa i religii była armia i system wymiaru sprawiedliwości,¹⁴ który z wielką determinacją i często w sposób niezwykle kreatywny bronił laickości Republiki. Jednak w wyniku wyborów parlamentarnych z 22 lipca 2007 r. sytuacja uległa zmianie. Działacze i członkowie rządzącej partii (AKP), w większości ortodoksyjni muzułmanie, nie troszczą się o obronę systemu, poddającego ich ostracyzmowi w imię laickości państwa. 12 września 2010 r. Turcja przyjęła w referendum poprawki konstytucyjne, stanowiące kolejny po reformach z lat 2001-2003 krok ku liberalnej demokracji, ale o wyraźnie wyznaniowym obliczu. Najistotniejsze z nich prowadzą do ograniczenia roli wojskowych w cywilnym wymiarze sprawiedliwości, Sądzie Konstytucyjnym i Radzie Bezpieczeństwa. Oznacza to w istocie zmierzch kemalizmu i poważne ryzyko islamizacji kraju. Nowy sposób wyboru części składu sędziowskiego Sądu Konstytucyjnego spowoduje, że w obecnych realiach politycznych, będą to sędziowie sprzyjający AKP. Wydaje się więc, że model laickości wprowadzony przez Atatürka ulegnie głębokiej przemianie. Warto wspomnieć, że podobne tendencje i schematy uwidoczniły się w 2012 r. podczas arabskiej „wiosny ludów” w kilku ważnych krajach Afryki Północnej.

Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej ETPC) – każdorazowo - uznawał ograniczenia, wprowadzone przez wyższe uczelnie publiczne w Turcji, w zakresie możliwości manifestowania na ich terenie symboliki i obrzędowości religijnej, za celowe, usprawiedliwione co do zasady i nienaruszające Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.

Odmienne, krytyczne stanowisko prezentowały gremia europejskie w stosunku do tureckich przepisów rangi konstytucyjnej i zwykłej dotyczących kwestii

¹⁴ Wielokrotne orzeczenia tureckiego Trybunału Konstytucyjnego o rozwiązaniu – za wystąpienia antylaickie – partii politycznych (m.in. Partii Narodowej, Partii Pokoju, Partii Dobrobytu, Partii Cnoty), unieważnienie wyborów prezydenckich w 2007 r.; odrzucanie skarg na zakazy noszenia chust na uczelniach publicznych i w administracji państwowej, orzeczenie o niekonstytucyjności poprawki konstytucyjnej mającej otworzyć uniwersytety dla kobiet w chustach etc.

możliwości rozwiązywania partii politycznych.¹⁵ Orzecznictwo ETPC świadczy także o uznaniu wyjątkowości takiego środka w systemie demokratycznym, w którym partie stanowią niezbędny element życia politycznego.¹⁶

Turcja od kilkudziesięciu lat aspiruje do członkostwa w Unii Europejskiej. Proces negocjacyjny rozpoczął się 3 października 2015 r. i zapowiadało się, że potrwa bardzo długo, m.in. ze względu na kontrowersje związane z religią wyznawaną przez większość tureckiego społeczeństwa, niewykluczone jednak, że nabierze nowej dynamiki dzięki porozumieniu zawartemu w marcu 2016 r. podczas szczytu UE–Turcja w sprawie ograniczenia emigracji do Europy.

Dotąd struktury europejskie z pełnym zrozumieniem i poparciem odnosiły się do tureckiego orzecznictwa dotyczącego obrony zasady laickości jako niezbędnej dla ochrony demokratycznego systemu, któremu zagrażają ekstremistyczne siły, usiłujące narzucić całemu narodowi koncepcje i symbole społeczeństwa opartego na regułach religijnych. Ale obecnie owe siły wyłonione zostały wolą większości obywateli w demokratycznych wyborach. Niełatwo wyrokować, które z kosztów okażą się dla Europy trudniejsze do zaakceptowania, które ze zdobyczy demokratycznych cenniejsze? A być może Turcji uda się jednak – mimo zmieniającego się modelu laickości - zachować równowagę proporcji między islamem traktowanym jako tradycyjny ornament, a demokratyczno-republikańskimi imponderabiliami i nie iść w kierunku państwa wyznaniowego, kolidującego z demokratycznymi standardami pluralizmu i wolności religijnej¹⁷.

¹⁵ Np. Rezolucja 1308 z 2002 r. Zgromadzenia Parlamentu Rady Europy czy też opinia 489/2008 z 13 III 2009 Komisji Weneckiej będącej organem konsultacyjnym Rady Europy ds. konstytucyjnych.

¹⁶ Jednak ETPC uznawał także słuszność działań rządu tureckiego np. przy rozwiązywaniu islamskiej partii Refah, której cele ocenione zostały m.in., za sprzeczne z podstawowymi zasadami demokracji. Orzeczenie w tej sprawie (Refah Partisi i inni v. Turcja) wydane zostało w I instancji 31 VII 2001 r. zaś w II przez Wielką Izbę 13 II 2003 r.

¹⁷ Ostatnie wybory parlamentarne (7.06.2015) wygrała (41%) rządząca od 2002 r. Partia Sprawiedliwości i Rozwoju. Ponieważ nie uzyskała jednak bezwzględnej większości premier Erdoğan zapowiedział koalicję z siłami nacjonalistycznymi, co miało zapewnić możliwość realizacji programu islamskiej demokracji.

Zważywszy na wyborczy sukces sił laickich i pojawienie się w parlamencie mniejszości narodowych należało oczekiwać – zgodnie zresztą z deklaracjami samego premiera – islamskiej radykalizacji. Jednak na skutek fiaska rozmów koalicyjnych i braku możliwości powołania nowego rządu, ogłoszone zostały nowe wybory parlamentarne.

Świat zachodni i jego dojrzałe zlaicyzowane demokracje doświadczają w ostatnich latach konfrontacji z ekstremistycznymi organizacjami islamskimi. Religia jest kanwą i pretekstem owego konfliktu. Przy czym po jednej stronie mamy do czynienia z organizacjami islamskimi, wywodzącymi się głównie z państw wyznaniowych, w których islam jest religią państwową, zaś z drugiej strony z państwami o mniej lub bardziej świeckim charakterze porządku publicznego (bez względu na istniejące w tym zakresie regulacje prawne). Dwa państwa stanowią tu szczególne przypadki. Jednym, jest stanowiąca kolebkę modelowego laicyzmu i rozdziału Kościoła i Państwa zamieszкана przez ok. 6 mln muzułmanów (nieoficjalnie ok. 8 mln), – katolicka – jednak zważywszy na dominujące wyznanie Francja, drugim, aspirująca od dziesięcioleci do Unii Europejskiej, muzułmańska w ponad 95%, ale bez wątpienia laicka w świetle obowiązującej konstytucji Turcja.

Republika Turcji ma, zważywszy na historię i żywotność praktykowanej przez przytłaczającą większość obywateli religii, nieporównanie poważniejszą niż Francja trudność z wdrażaniem i obroną swej programowej publicznoprawnej laickości. Oba kraje (tak zresztą jak i wiele innych) zmuszone są mierzyć się z problemem, jakim jest bez wątpienia ustosunkowanie się laickiego państwa do prób wprowadzania przez obywateli w „w obszar publiczny”, symboli o charakterze religijnym. W obu przypadkach tym symbolem jest przede wszystkim islamska chusta, przy czym ze względów oczywistych skala zjawiska jest nieporównywalna we Francji i Turcji.

Noszenie w publicznych szkołach wyższych symboli dominującej religii, w sytuacji gdy krajem wstrząsają ruchy fundamentalistyczne, a partia rządząca podejmuje antylaickie działania, można uznać za akt prozelityzmu, zagrażający porządkowi publicznemu oraz prawom i wolnościom innych osób. Formułowanie podobnych konstatacji w stosunku do Francji, nie byłoby uprawnione, skoro uczniowie uzewnętrzniający swą (islamską) przynależność religijną w szkołach publicznych są mniejszością, zaś religia większościowa (katolicyzm) nie tylko nie zagraża laickości, ale jest wręcz rzadko praktykowana. Nie zmienia to wszakże faktu, że w obu przypadkach określone zachowania mogą naruszać konstytucyjną zasadę laickości skupiającą – na równych zasadach – wszystkich obywateli, wokół wspólnych

reguł, zakazujących komukolwiek korzystać ze swych przekonań religijnych w celu uwolnienia się od określonych, ogólnych zasad, regulujących stosunki między sferą publiczną - Republiki i prywatną – osobistą.

Wprowadzane przez państwo ograniczenia w zakresie eksponowania symboli religijnych przez osoby prywatne, stanowią ingerencję w obszar swobód chronionych przez art. 9 Konwencji, gwarantujący prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Jest to kluczowe prawo zapewniające poszanowanie przez władze publiczne pluralizmu poglądów i przekonań moralnych, filozoficznych, religijnych czy politycznych, pozwalające zachować jednostce autonomię duchową.

Jak wynika z art. 9 ust. 1 Konwencji, wolność wyznania jest tylko jednym z aspektów wolności wyższej, która integruje w swym łonie wolności myśli, sumienia oraz na trzecim miejscu -właśnie - wolność wyznania. Tak jak nienaruszalność integralności fizycznej chroni istotę ludzką w wymiarze fizycznym, tak wolność myśli i sumienia chroni ją w wymiarze intelektualnym i moralnym. Wszystkie inne prawa i wolności mają wobec nich charakter pochodny. Dopuszczalność ustanowienia ograniczeń w zakresie swobód objętych art. 9, może wynikać wyłącznie ze względu na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Najdonioślejsze orzeczenia ETPC dotyczące eksponowania symboli religijnych przez osoby prywatne, dotyczyły noszenia chust islamskich w publicznych zakładach edukacyjnych. Wydane judykaty każdorazowo akceptowały wprowadzane przez władze zakazy. Jeśli chodzi o szkoły podstawowe modelowym, stanowiącym „wzorzec” późniejszego orzecznictwa dotyczącego podobnych stanów faktycznych, była decyzja z 15 II 2001 r., w sprawie Dahlab v. Szwajcaria, w którym Trybunał ocenił, że państwo może wprowadzać wobec nauczycieli szkół publicznych zakaz noszenia „oczywistych środków identyfikacji wyznaniowej” podczas pełnienia obowiązków zawodowych. Wynika to zarówno z nakazu oparcia państwowego systemu edukacyjnego na zasadzie neutralności wyznaniowej jak i szczególnej wrażliwości dzieci „znajdujących się w wieku powodującym szczególną podatność na oddziaływanie zewnętrzne”. Trybunał wskazał też, że „trudno jest pogodzić noszenie

chusty z przesłaniem tolerancji, poszanowania innych i – przede wszystkim – równości i niedyskryminacji, które wszyscy nauczyciele w społeczeństwie demokratycznym muszą przekazywać swoim uczniom”.

Trybunał zaakceptował także wprowadzony przez władze tureckie zakaz noszenia chust przez wykładowców publicznych szkół wyższych.¹⁸

Podobny zakaz wprowadzony został wobec studentek uniwersytetów publicznych (podczas zajęć), co stało się m.in. przyczyną skargi, która doprowadziła do precedensowego rozstrzygnięcia (Leyla Sahin v. Turcja z 29 VI 2004 r.), w którym Trybunał zważył m.in., że wymóg pokoju religijnego w uniwersytetach związany jest z ochroną porządku publicznego i przekonań innych osób. Trybunał ocenił, że gdy porusza się zagadnienie chusty islamskiej w kontekście tureckim, nieumiejętnością byłoby pomijanie sprawy wstrząsu, jaki może wywołać noszenie tego symbolu prezentowane lub postrzegane jako przymusowy wymóg religijny, na tych, którzy tego nie czynią. Trybunał wskazał ponadto, że zasada laickości będąc jedną z fundamentalnych zasad Republiki Turcji, może być uważana za niezbędną dla ochrony jej demokratycznego systemu, któremu zagrażają ekstremistyczne siły usiłujące narzucić całemu narodowi koncepcje, a co za tym idzie także symbole społeczeństwa opartego na regułach religijnych. Zdaniem Trybunału osiągnięcie dwóch celów prawnych – ochrony praw i wolności innych osób i zachowanie porządku publicznego – stanowi we współczesnej Turcji „nieodpartą społecznie potrzebę”, będącą usprawiedliwieniem dla działań państwa, wprowadzającego w społeczeństwie demokratycznym ograniczenia wobec propagowania w uniwersyteckiej przestrzeni publicznej symbolu religijnego, który nabrał w ostatnich latach także charakteru politycznego. Ograniczenia te Trybunał uznał za usprawiedliwione co do zasady, współmiernie do oczekiwanych celów i zasługujące na miano niezbędnych w społeczeństwie demokratycznym.

Jak się okazało zainicjowana powyższym judykatem linia orzecznicza, znalazła zastosowanie także w odniesieniu do publicznego systemu edukacyjnego w państwie, w którym muzułmanie stanowią mniejszość religijną. W wyroku Dogru v. Francja i

¹⁸ Np. decyzja z 24 I 2006 r. w sprawie Kurtulmus v. Turcja.

Kervanci v. Francja z 4 XII 2008 r. Trybunał wskazał m.in., że obecność zasady laickości w Konstytucji Francji uzasadnia ograniczenia praw jednostki, służące jej realizacji. Nadto ocenił, iż o ile „noszenie symboli religijnych nie jest – samo w sobie – niepołączalne z zasadą laickości w instytucjach oświatowych, to może stać się takim ze względu na warunki, w których jest dokonywane oraz konsekwencje jakie dany symbol może wywoływać”. Warto wspomnieć, że mechanizm Konwencji jest z założenia subsydiarny, zaś Państwa – Strony cieszą się szerokim „marginesem oceny”. Państwu przysługują zatem uprawnienia do takiego posługiwania się instrumentarium prawnym, które pozwoli na wyegzekwowanie przestrzegania zasady świeckości, będącej z kolei gwarancją, m.in. wolności religijnej i równości religii. Należy jednak zasygnalizować także racje oponentów rozwiązań przyjętych w przedmiotowej kwestii zarówno w prawie wewnętrznym jak i w zakresie linii orzeczniczej ETPC. Najlepiej obrazuje je zdanie odrębne do wyroku w sprawie Leyla Sahin v. Turcja zapadłego w II instancji 10 XI 2005 r., zgłoszone przez sędzię belgijską F. Tulkens (wówczas przewodniczącą II Wydziału Trybunału). Odzwierciedla ono stan szerokiej części muzułmańskiej opinii publicznej (także zachodnioeuropejskiej diaspory), ukazując aksjologiczny relatywizm przyjętej linii orzeczniczej. Sędzia Tulkens zwróciła m.in. uwagę, że noszenie chusty – jako takie – nie może być utożsamiane z fundamentalizmem. Istotne jest „wyłuskanie” – wśród noszących chusty – ekstremistów, którzy chcą je traktować jak symbole religijne. Sędzia – w swym wywodzie – kładzie nacisk na kwestie osobistych przekonań, gdyż fakt noszenia chusty jest decyzją wypływającą ze sfery autonomii osobistej. W rozpatrywanym przypadku powódka nosiła ją dobrowolnie, bez przymusu czy presji. Sędzia zarzuciła Trybunałowi paternalizm, szkodzący wolności wyznania i prawu do nauki. Wytknęła, że wyłączenie powódki ze społeczności akademickiej, z powołaniem się na laickość i równość, jest jednocześnie jej wykluczeniem z wyemancypowanego obszaru uniwersyteckiego, dającego doświadczenie wolnego poznania i wyzwolenia od wszelkich więzów, które formują umysły w duchu laickości i równości wydajniej niż drogą nakazu. Edukacja powinna być opartym na tolerancji dialogiem między kulturami i religiami, jest więc swoistym paradoksem pozbawianie jej młodych

dziewcząt, z powodu noszenia chust. Żądanie wolności i równości dla kobiet nie może oznaczać pozbawienia ich szansy decydowania o przyszłości. Zakaz i wykluczenie jako środki walki z fundamentalizmem mogą – zdaniem sędzi Tulkens – prowadzić do radykalizacji wierzących, wykluczenia pokornych i powrotu - w szerszej skali – do szkół religijnych, które jako jedyne mogłyby im zapewniać edukację. W swym zdaniu odrębnym sędzia Tulkens wyraziła ufność i przypomniała, że prawa człowieka są najlepszym środkiem nie tylko zapobiegania fanatyzmowi i ekstremizmowi, ale także zwalczania tych zjawisk. Tym samym dotknęła kontrowersyjnego tematu możliwości wykorzystania instrumentarium praw człowieka w celu, który może się okazać rozbieżny z zakładanym przez jego twórców. O ile dotychczasowa linia orzecznicza ETPC w badanej kwestii jest jednoznaczna i stabilna, co wiąże się bez wątpienia z laickim standardem europejskiego prawa publicznego, o tyle – o czym warto wspomnieć – sprawa nie jest już tak oczywista w wymiarze bardziej globalnym, co świadczy o wadze szeroko rozumianej perspektywy w ocenie i interpretacji zjawisk. Jako przykład można wskazać sprawę Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan (skarga nr 931/2000), rozpoznawaną w dniu 5 XI 2004 przez Komitet Praw Człowieka ONZ. Sprawa dotyczyła studentki usuniętej z uniwersytetu za noszenie chusty islamskiej. Wniosła ona skargę na pogwałcenie swych praw, gwarantowanych przez art. 18 i 19 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r.¹⁹ Odmienne od zasygnalizowanej wyżej linii ETPC, Komitet Praw Człowieka ocenił, że sankcje dyscyplinarne podejmowane przeciwko studentom w tego typu sprawach, są sprzeczne z art. 18 § 2 Paktu. W rozstrzygnięciu Komitet odnotował stanowisko powódki, że jej prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania zostały pogwałcone faktem usunięcia z uniwersytetu, w wyniku odmowy zdjęcia chusty, którą nosiła stosownie do wymogów swej religii. Organ wziął pod uwagę, że wolność uzewnętrzniania wyznania obejmuje prawo do noszenia publicznie ubioru zgodnego ze swoją wiarą. Ponadto uznał, że powstrzymywanie osoby od noszenia odzienia o charakterze religijnym publicznie i prywatnie, może stanowić pogwałcenie § 2 art. 18, zaś polityka lub praktyka

¹⁹ Art. 18 gwarantuje prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania, zaś art. 19 prawo do posiadania bez przeszkód własnych poglądów i swobodnego wyrażania opinii. (Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych Dz. U. 1977, nr 38, poz. 167).

prowadząca do ograniczenia dostępu do edukacji, są nie do pogodzenia z art. 18 § 2 Paktu. Komitet przypominał, że wprowadzenie wolności uzewnętrzniania swego wyznania bądź swych przekonań nie jest wolnością bezwzględną i że może być przedmiotem przewidzianych przez prawo ograniczeń, które są niezbędne dla ochrony bezpieczeństwa, porządku, zdrowia lub moralności publicznej lub podstawowych praw i wolności innych osób (art. 18 § 3 Paktu), jednak – w jego ocenie – pozwane państwo nie powołało się na szczególne okoliczności wskazujące na konieczność ograniczeń nałożonych na wolność wyznania.

Warto także wspomnieć, że postanowienia francuskiej ustawy zakazującej noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych zostały skrytykowane przez niezależnych ekspertów ONZ i Komisję Praw Dziecka ONZ. Przedstawione tam argumenty odzwierciedlają zdanie szerszej części muzułmańskiej opinii publicznej; świadczą też o sygnalizowanej już wyżej niejednoznaczności ocen w przedmiotowej kwestii.

Konflikty i kontrowersje mają także miejsce na tle działań władz publicznych, które nakazują, inspirują czy też tolerują eksponowanie symboli określonej, dominującej religii w instytucjach publicznych (szkoły, szpitale, sądy, urzędy, więzienia, jednostki wojskowe, ośrodki pomocy), w której władze mogą oczekiwać czy wręcz wymagać obecności określonych grup przedstawicieli społeczeństwa, przy czym przecież nie wszyscy wchodzący w ich skład muszą być wierzący w ogóle, czy też wyznawać tę właśnie, większościową religię. Praktyka eksponowania krzyża ma miejsce w wielu państwach Europy i ma raczej bardziej historyczno-kulturowy, niż ściśle religijny charakter, choć trudno także nie podzielać opinii tych, którzy dostrzegają w nim jeden z ewidentnie najsilniejszych symboli religii katolickiej.

Pierwszym rozstrzygnięciem ETPC w tej kwestii był wyrok (I instancji) z 3 XI 2009 r., w sprawie *Lautsi v. Włochy*²⁰. Trybunał stwierdził, że obowiązująca we Włoszech zasada umieszczania krzyża w salach zakładów szkolnych godzi w

²⁰ Wyrok Wielkiej Izby z 18 III 2011 w sprawie *Lautsi v. Włochy* jest opisany w dalszej części tekstu.

postanowienia Konwencji, przy czym organ oparł ciąg swej analizy głównie na art. 2 Protokołu nr 1.²¹

Orzeczenie wskazuje, że Włochy nie miały – w kontekście uregulowań Konwencji – słuszności kontynuując uzewnętrznianie swej stronniczości światopoglądowej w sferze publicznej, poprzez eksponowanie symbolu określonej religii – zachowanie typowe dla państwa wyznaniowego. Trybunał wziął przy tym pod uwagę ciążący na państwie obowiązek powstrzymywania się od narzucania – choćby w pośredni sposób – elementów określonej wiary, w miejscu przebywania osób, które są od tego państwa zależne, czy też osób szczególnie wrażliwych i co za tym idzie w większym stopniu podatnych na wpływy zewnętrzne.

Warto podkreślić, że Trybunał stawia znak równości między ekspozycją symboli wyrażających ogólnie bądź szczególnie dane wyznanie czy religię, a symbolami utożsamiającymi poglądy ateistyczne.

Orzecznictwo ETPC nie pozostawia wątpliwości co do faktu, iż jego ideałem jest państwo całkowicie neutralne światopoglądowo, ale nie stawia „kropki nad i”, relatywizując pozytywny obowiązek państw w tym zakresie i odwołując się do przynależnego im marginesu oceny, co z kolei może dawać asumpt do zarzutu „umywaną rąk” od brania odpowiedzialności.²²

W wyroku Lautsi, Trybunał stwierdził m.in. (w § 57), że: „stosownie do specyfiki sytuacji podniesionej w stanowisku rządowym, o obowiązkowej ekspozycji symbolu określonego wyznania w pełnieniu funkcji publicznej”, z powodu „ciążącego na państwie obowiązku postrzegania neutralności, w pełnieniu funkcji publicznej”, w kwestii „przymusowej ekspozycji symboli”, Trybunał orzekł brak neutralności państwa, z wielokrotniony elementem przymusu, wynikającego z postanowień dekretów z 1924 i 1928 r.²³

²¹ Art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji mówi: „Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia tego wychowania i nauczania, zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi”

²² G. Gonzales, *L'école publique comme sanctuaire laïque selon la Cour Européenne des Droits de l'Homme*, „Revue trimestrielle des droits de l'homme” nr 82/2010, s. 483.

²³ Art. 118 dekretu królewskiego z 30 IV 1924 (Regulamin wewnętrzny zakładów szkolnych średniego stopnia w Królestwie Włoch) przewiduje, że „Każdy zakład szkolny musi posiadać flagę narodową, zaś każda sala

Można więc przypuszczać, że jeśliby nie istniał przymusowy charakter ekspozycji krzyża, jego umieszczenie w salach szkolnych, nie byłoby zapewne w ocenie Trybunału niezgodne z Konwencją. Można przeprowadzić tu paralele z obowiązkowymi lekcjami religii, faworyzującymi określone wyznania. ETPC uznaje, że mogą one mieć charakter obowiązkowy, jeśli uczniowie (lub ich rodzice), którzy sobie tego życzą, mogą zostać z nich zwolnieni w prawie automatyczny sposób, bez nadmiernych formalności czy tłumaczeń godzących w sferę osobistych przekonań zainteresowanych. Poszczególne państwa i ich wymiar sprawiedliwości w różny sposób podchodzą do tych delikatnych problemów. Często kultura, historia czy dziedzictwo państwowe są instrumentalizowane, w celu uczynienia akceptowalnym eksponowanie symboli religijnych w miejscu publicznym. Takie przypadki zdarzają się we Francji i Belgii dla obchodzenia zakazu noszenia chust w szkołach publicznych. Sądy nie uznają jednak argumentacji, iż są to np. równie banalne jak kapelusz nakrycia głowy i podtrzymują zakazy władz administracyjnych²⁴. Podobnie orzeka ETPC. Trudno zatem oczekiwać, aby stosowano inne miary w stosunku do symbolu równie wyrazistego co krzyż²⁵.

Trybunał w Strasburgu odwołując się do neutralności państwa w „pełnieniu funkcji publicznych”, wskazał całą służbę publiczną (szkoła publiczna jest tylko jednym z jej ogniw) jako pośredniego adresata swego judykatu i zawartych w nim wskazań.

Oczywiście są pewne miejsca i okoliczności, których owa neutralność nie dotyczy. I tak np. użytkowane przez służby publiczne budowle historyczne i ich dekoracyjny wystrój, w którym „odniesienia religijne” nie są „elementem przeważającym”, służby publiczne o charakterze wyznaniowym, np. dziekanaty,

szkolna obraz krzyża i portret Króla”. Art. 119 dekretu królewskiego z 26 IV 1928 (Regulamin służb nauczania podstawowego) uznaje krzyż za jeden z niezbędnych elementów wyposażenia sal szkolnych.

²⁴ We Francji i w Belgii istnieje zakaz noszenia chust (całkowicie zasłaniających twarz) w miejscach publicznych.

²⁵ Interesujące orzeczenie związane z tym problemem zapadło we Francji. Administracyjny Trybunał Apelacyjny w Nantes orzekł 4 II 1999 r. o nakazie zdjęcia krzyża wiszącego w sali rady miejskiej jednego z merostw. Wykonując to orzeczenie mer umieścił krzyż w gablocie usytuowanej w sali otwartej dla publiczności. Niezadowolony z tej formy wykonania nakazu sądowego powód, ponowił swą skargę. W dniu 12 IV 2001 r. tenże sąd orzekł, że „krzyż przechowywany z tytułu dziedzictwa historycznego gminy w gablocie ekspozycyjnej, zawierającej różne, pozbawione konotacji religijnej przedmioty, we wnętrzu otwartej dla publiczności sali, nie może być postrzegany jako element religijny umieszczony w miejscu publicznym”.

zakłady o różnym charakterze prowadzone przez kościół, a finansowane (dotowane) przez państwo, cmentarze, etc.

Z orzecznictwa ETPC można wnosić, że Trybunał uznaje model laickiego państwa za idealną okoliczność umożliwiającą obywatelom korzystanie na równych zasadach z wolności wyznania. Laickość jawi się tu jako system relacji Państwo – Kościół najbardziej sprzyjający rozwojowi wolności (jakiegokolwiek) religii poprzez dystans utrzymywany między nią a świeckim państwem. Trybunał uznając szeroki margines oceny poszczególnych Państw - Stron Konwencji, dąży jednak – zgodnie z wartościami w niej zawartymi – do prawnego celu ochrony neutralności państwa. Uniwersalizacja koncepcji laickości poprzez interpretację art. 9 Konwencji, czy art. 2 Protokołu nr 1, zawarta w orzecznictwie Trybunału, prowadzi do jej rozpowszechniania i oddziaływania na różne istniejące systemy relacji między Państwem a Kościołami. Orzecznictwo ETPC dotyczące kwestii art. 9 Konwencji i art. 2 Protokołu nr 1, ujmowanych niezależnie lub łącznie z art. 14 zakazującym jakiegokolwiek dyskryminacji m.in. z powodów religijnych, przyczynia się do wzbogacenia wolności religii. Trybunał jasno dał do zrozumienia absolutną niezgodność – w świetle postanowień Konwencji – między ustrojem teokratycznym a demokratycznym, pozostawiając jednak regulacje charakteru stosunków Państwo – Kościół konstytucjom i prawu niższego rzędu Państw – Stron zgodnie z subsydiarnym – z założenia – charakterem mechanizmu Konwencji.

Wolność religii zakłada co najmniej tolerancję, szacunek dla religijnego pluralizmu i neutralności państwa, szczególnie ważną wtedy gdy ma ono charakter quasi-wyznaniowy. Dla każdego państwa neutralność ma wymierny koszt, prowadząc do zweryfikowania czy wręcz zakwestionowania stosunków z dominującym kościołem, ale nieuchronna droga jej wprowadzenia, wiedzie przez odrzucenie kolejnych kompromisowych rozwiązań, zwłaszcza w miejscach, gdzie skondensowana jest szczególna wrażliwość²⁶ społeczeństw – edukacja, służba zdrowia, wymiar sprawiedliwości, etc. Neutralność „względna” wymaga ze strony państw mniej „poświęceń”, a gwarantuje wolność wyznania (art. 9.1 Konwencji) z klasycznymi

²⁶ ETPC używa terminu (fr.) - vulnérabilité.

tylko ograniczeniami (art. 9.2 Konwencji). Art 9 Konwencji i drugie zdanie art. 2 Protokołu nr 1 odwołuje się do wspólnego ideału, zabraniającego państwu indoktrynowania, jak również ujawniania swych – ewidentnie preferencyjnych, względem określonego wyznania, wyborów.

Znaczący przedstawiciele francuskiej doktryny (np. F. Dieu i E. Decaux) uważają (moim zdaniem na wyrost), że orzeczenia ETPC w poruszanych tutaj kwestiach prowadzą do wniosku, iż nastąpiła swego rodzaju „konwencjonalizacja” orzecznicza – wynikająca z orzecznictwa organu, a nie z samej Konwencji – zasady laickości, narzucająca Państwom – Stronom coraz szerzej nakreślane zobowiązania do powściągliwości wyznaniowej. Jak się jednak okazało ta stabilna dotąd płaszczyzna orzecznicza doznała kontrowersyjnego wstrząsu za sprawą wyroku Wielkiej Izby ETPC z 18 III 2011 r. w sprawie *Lautsi v. Włochy*. We wspomnianym judykacie, wydanym w wyniku odwołania państwa włoskiego od wyroku I instancji z 3 XI 2009 r., Wielka Izba znaczną większością (15:2) uznała, że do naruszenia wskazanych praw nie doszło. Do wyroku dołączono 4 zdania odrębne.

Całkowite odejście od poprzedniego stanowiska nie zostało jednak poparte zdecydowanie odmienną i nową argumentacją uzasadnienia. Przeciwnie, zawiera ono wiele ustaleń z wyroku I instancji. Przede wszystkim nie uległ zmianie pogląd Trybunału co do tego, że krzyż jest przede wszystkim symbolem religijnym, a nie – jak twierdził w swym stanowisku rząd Republiki Włoskiej – symbolem zakorzenionym w tradycji i historii i odwołującym się do wartości stanowiących fundament państwa. Wielka Izba uznała m.in., że „zrozumiałe jest, iż skarżąca może odbierać obecność krucyfiksu w salach lekcyjnych szkoły państwowej, do której uczęszczały jej dzieci jako przejaw braku poszanowania państwa dla jej prawa, do zapewnienia swym dzieciom wychowania i nauczania zgodnie z jej przekonaniem” (pkt. 66), ale do kwalifikacji naruszenia art. 2 Protokołu 1 nie jest wystarczające subiektywne odczucie strony skarżącej. Nadto Trybunał stwierdził, że nie przedstawiono mu żadnych dowodów świadczących o tym, że ekspozycja krucyfiksu w sali szkolnej skutkuje indoktrynacją uczniów (pkt. 66). Wielka Izba uznała krzyż zawieszony na ścianie za „zasadniczo bierny symbol”, który nie może wywierać

wpływu w stopniu porównywalnym ze słowami nauczyciela czy uczestnictwem w czynnościach rytualnych (pkt. 72). Takie ujęcie materiału i przyjęte rozumowanie zaskakuje, trudno chyba bowiem zaprzeczyć, że skutki naruszenia rozpatrywanej wolności mogą materializować się w subiektywnej sferze odczuć. Dlatego też dowiedzenie tego faktu wydaje się często nierealne, co nie powinno jednak wpływać na jego ignorowanie. Trybunał wykorzystał zapewne w swym rozstrzygnięciu kontrowersję wokół problemu skutków niedopełnienia – ciążącego na państwie – obowiązku zachowania neutralności, kwalifikowanych według jednych poglądów jako bezpośrednie naruszenie praw lub wolności, zaś według innych - jako dalece mniej jednoznaczne – zaniepokojenie czy też utrata dobrego samopoczucia dotkniętych działaniem państwa. Skłaniając się ku drugiemu z ujęć Trybunał oddalił się od rozstrzygnięcia meritum sporu i określenia oczekiwanego stopnia tzw. negatywnej wolności religijnej.

Podsumowując tę skrótową analizę obu wyroków ETPC można uznać, że Trybunał zniuansował ocenę skutków wpływu symbolu religijnego – w pierwszej i drugiej instancji – w zależności od nadanego mu charakteru (odpowiednio „silny symbol zewnętrzny”, „symbol zasadniczo bierny”), zrelatywizowanego jeszcze innymi okolicznościami (brak obowiązkowej nauki religii, otwarcie przestrzeni szkolnej na inne wyznania, brak przejawów nietolerancji wobec wyznawców innych wyznań, brak konotacji prozelitycznych w procesie nauczania). Wielka Izba zróżnicowała tym samym ocenę symbolu religii chrześcijańskiej – krzyża („symbol zasadniczo bierny”) i islamskiej chusty („silny symbol zewnętrzny” Decyzja z 15 II 2001 w sprawie *Dahlab v. Szwajcaria*) w środowisku szkoły publicznej.

Wśród pochodzących z ostatnich lat rozstrzygnięć ETPC ukazujących nowe interpretacje i wytyczających nowe kierunki orzecznicze w zakresie ochrony prawa z art. 9 ujmowanego samodzielnie lub w skojarzeniu z innymi artykułami Konwencji nie sposób pominąć judykatu *Eweida i inni v. Wielka Brytania* z 15 I 2013, w którym Trybunał dokonał uchwytnego wzmocnienia standardu ochrony wolności religii w zakresie pozytywnego jej manifestowania w miejscu pracy poprzez noszenie symbolu określonego wyznania, czy też wyroku w sprawie *Bayatyan v. Armenia* wydanego

przez Wielką Izbę 7 lipca 2011, w którym to egzemplifikując doktrynę „żyjącego instrumentu” (living instrument) Trybunał dokonał nowej, twórczej interpretacji art. 9 Konwencji – polegającej na rozszerzeniu przedmiotu ochrony o sprzeciw sumienia i to w zakresie samoistnym, ujętym w pełnym znaczeniu tej przesłanki, a nie funkcjonalnie zawężonym i ograniczonym do kwestii związanych wyłącznie ze służbą wojskową na co wskazywałby przedmiot rozpatrywanej sprawy.

Przyszłe orzeczenia ETPC pokażą, czy zarysowująca się tendencja wzmocnienia ochrony wolności religii a także uwzględniania jej indywidualnej perspektywy potwierdzi się istotnie i jakie kryteria stanowić będą o jej relatywizacji. Nie ulega wszakże wątpliwości, że jesteśmy świadkami wzrostu znaczenia religii w wielu przejawach i zakresach ludzkiej aktywności. Naiwną okazała się przy tym wiara iż demokratyczne systemy rządów implikują harmonijną koegzystencję odmiennych religii, a także tolerancję wobec mniejszości, czy też różnorodności. Konflikty, których znaczenie, pretekst, ale często i prawdziwe źródło stanowi religia, bądź względy okołoreligijne stają się współcześnie coraz bardziej liczne i poważne. Prawo i jurysprudence mają w państwie demokratycznym dominujący wpływ na ustalanie i wyznaczanie zakresu wolności myśli, sumienia i wyznania. Dlatego też analizowanie orzecznictwa, tym bardziej ponadnarodowego, a także wszelkich aspektów prawno-porównawczych, mające znaczenie dla zrozumienia i rozstrzygnięcia spraw dotyczących tych wolności jest niezwykle ważnym instrumentem wspomagającym kształtowanie ładu i pokoju religijnego nie do przecenienia w warunkach nabrzmiewania i ujawniania się zagrażających mu zjawisk i zachowań.

*

Muzułmanie i Chryścijanie tworzą 55% ludności świata, dlatego też stan relacji między tymi wspólnotami jest kluczowym czynnikiem determinującym poziom globalnego bezpieczeństwa. Świeckość państwa będąca m.in. gwarancją wolności religijnej i równości religii, stanowiła dotąd, skuteczną zaporę przed antagonizmami obu grup. W sytuacji gdy kraje muzułmańskie, m.in. wyrastająca na regionalne mocarstwo Turcja, odchodzą od laickości państwa, radykalizując się i przechodząc nie zawsze demokratyczne „nawrócenie religijne”, z wszelkimi tego faktu

konsekwencjami, zaś Francja mieszcząca w swym społeczeństwie wielką diasporę muzułmańską, zaostrza walkę z jej symbolami w przestrzeni publicznej, a jednocześnie łagodzi kurs laicki (wobec większościowej religii) instrumentalizując go, poważna rola przypada w udziale ETPC, którego funkcja polega na ustawicznej, niezłomnej i pełnej determinacji działalności na rzecz umacniania ochrony praw człowieka, wśród, których prawa i wolności objęte zakresem art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności mają znaczenie fundamentalne.

W kontekście badanych kwestii można zaobserwować postępującą, cywilizacyjną przemianę, prowadzącą nieraz do swoistej dezorientacji i niekonsekwencji w podejmowanych – w odpowiedzi – działaniach i decyzjach. Balansowanie między sprzecznymi, a w każdym razie odmiennymi wrażliwościami, uprzedzeniami i interpretacjami, wymaga wiedzy, obiektywizmu, pokory i szacunku, objętych klamrą obowiązującego instrumentarium prawnego, które jednak – co tu kryć – nie zawsze radzi sobie z jednoznaczną oceną kwestii i imponderabiliów wpływających z odrębnej niż świecka aksjologii, czy też związanych wyjściowo z innym obszarem cywilizacyjnym. To, nie do końca ogarniające istotę zagadnienia, instrumentarium rozumiane jako „reguły gry”, czy to w wymiarze wewnątrz krajowym – państwa świeckiego bądź neutralnego światopoglądowo, czy też w wymiarze ponadnarodowym – porządku konwencyjnego, jest jednak jedynym, dostępnym w demokratycznych państwach prawa środkiem gwarantowania i egzekwowania oczekiwanego (prawnie) porządku.

5. POZOSTAŁE OSIĄGNIĘCIA NAUKOWO-BADAWCZE

A. KIEROWANIE I UDZIAŁ W PROJEKTACH BADAWCZYCH

W 1997 r. otrzymałem grant (nr 1H01F01113) Komitetu Badań Naukowych na realizację zgłoszonego przez mnie projektu badawczego pt. *Zasada równości w prawie polskim. Teoria i praktyka*. Efektem badań było powstanie pracy doktorskiej pt. *Konstytucyjna zasada równości w Polsce* (wydruk komputerowy 224 s.) i kilku publikacji (m.in. *Zasada równości w polskich konstytucjach (1791-1935)* „Państwo i Prawo” 1997 nr 1, s. 3-16 i *Ewolucja wykładni zasady równości w orzecznictwie*

Trybunału Konstytucyjnego, „Państwo i Prawo” 2000, nr 1, s. 49-59, *Konstytucyjna zasada równości w Polsce*, [w:] *Państwo – Demokracja – Samorząd. Księga jubileuszowa na sześćdziesięciolecie Profesora Eugeniusza Zielińskiego*, red. Tadeusz Mołdawa, Warszawa 1999, s. 59-72. Celem programu badawczego i będącej wynikiem jego realizacji pracy doktorskiej, jak również powstałych publikacji, było uporządkowanie teoretycznej płaszczyzny przedmiotowego zagadnienia, a także konfrontacja teorii konstytucyjnej z polską praktyką prawną czasu przełomu. Odniesienia historyczne i komparatystyczne wzbogaciły perspektywę i poszerzyły ramy poczynionych podsumowań i wniosków.

Poza wspomnianymi wyżej formami wyników badań KBN otrzymał kilka sprawozdań (w tym końcowe), dokumentujących stan i wyniki prac badawczych.

W latach 1994-1996 uczestniczyłem w realizacji projektu badawczego nr 1 P109 040 07 pt. *Referendum w Polsce współczesnej*. Efektem badań było wydanie dwóch publikacji, w których miałem autorski udział:

1) Bibliografia polskiego piśmiennictwa na temat referendum, [w:] *Referendum w Polsce współczesnej*, red. i wstęp Danuta Waniek i Michał T. Staszewski, Warszawa 1995, s. 121-125;

2) Normatywne i społeczne aspekty referendum (wspólnie z Michałem T. Staszewskim), [w:] *Referendum w Polsce i Europie Wschodniej*, red. Michał T. Staszewski i Danuta Waniek, Warszawa 1996, s. 11-76

3) Wybór i opracowanie aneksów, [w:] *Referendum w Polsce i Europie Wschodniej*, red. Michał T. Staszewski i Danuta Waniek, Warszawa 1996, s. 189-220.

Program badawczy i powstałe w jego wyniku publikacje stanowiły wielopłaszczyznową i wieloaspektową (także komparatystyczną) analizę przeżywającej w tym czasie renesans instytucji referendum. Tematyka ta była ówczesnie ważna, Polacy byli w przededniu przyjęcia w referendum nowej Konstytucji, dyskutowano także o możliwościach wykorzystania tej instytucji demokracji bezpośredniej przy decydowaniu o innych fundamentalnych kwestiach okresu przełomu demokratycznego. Zainteresowanie tą tematyką powróciło obecnie

przy okazji kampanii wyborczych w wyborach prezydenckich i parlamentarnych 2015 roku.

Kolejnym programem badawczym, w którym brałem udział był projekt (nr NN 110042233) pt. *Motywacja i charakter zmian w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej jako wyraz europeizacji prawa konstytucyjnego*, realizowany w latach 2009-2011.

Efektom badań było wydanie dwóch publikacji z moim autorskim udziałem:

1) *Tryb zmiany Konstytucji Rumunii*, [w:] *Tryb zmiany konstytucji w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, red. Katarzyna Kubuj i Jan Wawrzyniak, Warszawa 2010, s. 183-189.

2) *Demokratyczno-liberalno-proeuropejskie zmiany w Konstytucji Rumunii*, [w:] *Europeizacja konstytucji państw Unii Europejskiej*, red. Katarzyna Kubuj i Jan Wawrzyniak, Warszawa 2011, s. 122-147.

Celem badań i publikacji było ustalenie, w sposób maksymalnie obiektywny i wolny od politycznych wpływów, prawidłowości i uwarunkowań dotyczących zmian w konstytucjach państw UE, zmierzające do potwierdzenia tezy, iż mamy do czynienia ze zjawiskiem „europeizacji” konstytucji i szerzej prawa konstytucyjnego.

B. WSPÓŁPRACA MIĘDZYNARODOWA

Od początku działalności naukowej współpracowałem z ośrodkami i badaczami zagranicznymi, szczególnie francuskimi, rumuńskimi, czeskimi i niemieckimi. Wiązało się to ze sferą obszaru prowadzonych badań i ich tematyką.

Kontakty zagraniczne rozpocząłem rocznym okresem (1981-1982) studiów na Wydziale Prawa Université de Droit D'Économie et des Sciences Sociales de Paris (Paris 2 – Panthéon – Sorbonne).

W czasie zatrudnienia w Instytucie Studiów Politycznych PAN (1992-1998) współpracowałem m.in. z niemieckimi badaczami Hermanem Bünzem i Hansem Blumenthalem z Fundacji im. Friedricha Eberta, a także Hansem-Georgiem Fleckiem z Fundacji im. Friedricha Naumanna. Przedmiotem współpracy były kwestie transformacji i demokratyzacji w naszej części Europy, ze szczególnym

uwzględnieniem zmian ustrojowo-instytucjonalno-prawnych w naszym kraju. Organizowaliśmy wspólnie konferencje, wydaliśmy także książkę pt. *Referendum konstytucyjne w Polsce*, red. M.T. Staszewski, Warszawa 1997 (Copyright by Friedrich Ebert Foundation, Warsaw Office 1997). Działalem także na płaszczyźnie współpracy naukowej z Francją w ramach umowy podpisanej przez ISP PAN z Centre de Recherche sur les Sociétés Post-Communistes CNRS, Paris.

Kwestie przebudowy ustroju państwa, jego instytucji i prawa – były wówczas niezwykle ważne i wszechogarniające. Byliśmy świadkami, uczestnikami i komentatorami historycznych wydarzeń. Partnerzy zagraniczni żywili wielkie zainteresowanie tymi kwestiami, które przecież nie były pozbawione ich inspiracji, pomocy czy wpływu. Współpracę zagraniczną kontynuuję w moim obecnym (od 1998 r.) miejscu zatrudnienia – Zakładzie Prawa Konstytucyjnego i Badań Europejskich Instytutu Nauk Prawnych. Nasz Zakład współpracuje w oparciu o podpisane umowy m.in. z Narodowym Ośrodkiem Badań Naukowych Francji (CNRS), Czeską Akademią Nauk, Słowacką Akademią Nauk, a także indywidualnymi naukowcami z tych i innych krajów. Na przestrzeni lat realizowaliśmy m.in. tak ważne projekty badawcze, jak np.: *Konstytucyjne aspekty aplikacji prawa europejskiego w wewnętrznym porządku prawnym we Francji i w Polsce (2001-2004)* czy *System konstytucyjny Unii Europejskiej i państw członkowskich a prawa podstawowe (2007-2008)*. Koordynatorem obu projektów była Pani prof. dr hab. Maria Kruk-Jarosz. Wielokrotnie brałem udział we wspólnych posiedzeniach, seminariach, konwersatoriach, panelach czy konferencjach z udziałem naszych francuskich kolegów, wśród których należałoby wymienić nieżyjących już prof. Michel'a Lesag i mgr Dorotę Mazurkiewicz-Lesag, a ponadto m.in. profesorów: Didier Maus'a, Dominique Breillat'a, Gerarda Marcou, Thierry'ego Renoux'a.

Efektom współpracy z prof.. S. Popescu z Rumuńskiej Rady Legislacyjnej jest cykl moich 7-miu artykułów i rozdziałów w pracach zbiorowych obrazujący ewolucję konstytucyjnego ustroju Rumunii po 1989 r. (pozycje te zamieściłem w bibliografii).

Współpraca z Czechami głównie profesorami Karelem Klimą, Jirim Grospičem i Jirim Zachariaszem dotyczyła głównie prowadzenia badań i dzielenia się

doświadczeniami w zakresie zmian w konstytucjach narodowych, uwarunkowanych zobowiązaniami wynikającymi z członkostwa w Unii Europejskiej i aplikacji prawa europejskiego w wewnętrznym porządku prawnym.

C) UCZESTNICTWO I UDZIAŁ W ORGANIZACJI KONFERENCJI

W minionych latach brałem udział w organizacji kilku konferencji m.in. na temat referendum np.: „Referendum w państwie demokratycznym” (Warszawa 1 marca 1993); 24 kwietnia 1997 r. na miesiąc przed pamiętnym referendum konstytucyjnym (25 V 1997) odbyła się konferencja „Referendum konstytucyjne w Polsce i świecie współczesnym”, współorganizowana przez ISP PAN i Fundację im. Friedricha Eberta, przy udziale Kancelarii Prezydenta RP i Fundacji im. Stefana Batorego.

Uczestniczyłem także w organizacji międzynarodowej, polsko-czeskiej konferencji „Władza ustawodawcza w państwie członkowskim Unii Europejskiej (Warszawa 12-13 grudnia 2005 r.). Wielokrotnie wygłaszałem referaty na konferencjach tematycznych m.in.: *Referendum – aksjologia instytucji* („Referendum w państwie demokratycznym” Warszawa 1 marca 1993 r., ISP PAN); *Referendum konstytucyjne – diariusz prac parlamentarnych* („Referendum konstytucyjne w Polsce i świecie współczesnym”, Warszawa 24 kwietnia 1997 r., ISP PAN, Fundacja im. Friedricha Eberta, Kancelaria Prezydenta RP, Fundacja im. Stefana Batorego); *Skarga konstytucyjna – analiza instytucji* („Skarga konstytucyjna jako warunek wyczerpania drogi sądowej przed wszczęciem postępowania przed sądami międzynarodowymi” Warszawa 7 października 2004, seminarium INP PAN); *Zasada laickości we współczesnej Francji*, (Warszawa 1 marca 2007 r., seminarium INP PAN); *Równość wyznań w ramach systemu supremacji świeckiego porządku publicznego* („Zasada równości w prawie” Rzeszów 16 października 2003, Uniwersytet Rzeszowski); *Zmiany w konstytucji Rumunii* („Motywacja i charakter zmian w konstytucjach państw członkowskich Unii Europejskiej jako wyraz europeizacji prawa konstytucyjnego” Warszawa 29 września 2010 r., INP PAN).

Na przestrzeni lat uczestniczyłem w bardzo wielu konferencjach dlatego też przytaczam tylko niektóre z najważniejszych:

- Konferencja naukowa „Referendum w państwie demokratycznym” Warszawa 1 marca 1993 r., ISP PAN;
- Ogólnokrajowa konferencja naukowa „Kontynuacja czy przełom? Dylematy transformacji ustrojowej” Mądralin 15-16 czerwca 1993 r., ISP PAN, Fundacja im. Friedricha Eberta;
- Międzynarodowa konferencja naukowa „Science Policy in European Countries: Experience and Perspectives” Mądralin 24-26 października 1993 r., ISP PAN, KBN, Polski Komitet ds. UNESCO;
- Międzynarodowa konferencja naukowa „Prawa i wolności obywatelskie w procesie transformacji ustrojowej” Sieniawa 22-23 kwietnia 1996 r., Uniwersytet Marii Skłodowskiej-Curie w Lublinie filia w Rzeszowie;
- Konferencja naukowa „Referendum konstytucyjne w Polsce i świecie współczesnym” Warszawa 24 kwietnia 1997 r., ISP PAN, Fundacja im. Friedricha Eberta, Fundacja im. Stefana Batorego;
- Cykl seminariów „Reformy prawne i polityczne w Unii Europejskiej” Warszawa 23 stycznia - 26 czerwca 2003 r., INP PAN, UW (udział w dyskusji);
- Konferencja naukowa „Podstawy prawne postępowania legislacyjnego a jakość ustawodawstwa” Warszawa 28 listopada 2003 r., INP PAN
- Konferencja naukowa „Kim jesteś obywatelu” Warszawa, 26 kwietnia 2007 r., UW;
- Konferencja naukowa „Na drodze ku nowemu traktatowi UE” Warszawa 14 czerwca 2007 r., Demos Europa;
- Konferencja naukowa „Europa a islam” Warszawa 7 listopada 2007 r., Instytut austriacki;
- Polsko-Francuski okrągły stół „Najnowsze kierunki rozwoju prawa europejskiego w przededniu podpisania Traktatu Reformującego Unię Europejską” Warszawa 6 grudnia 2007 r., INP PAN;

- Konferencja naukowa „Wzajemne relacje Prezydent – Premier w polityce zagranicznej we Francji” Warszawa 8 stycznia 2008 r., INP PAN;
- Konferencja naukowa „Rozumność rozumowań prawnych” Warszawa 21 stycznia 2008 r., UW;
- Cykl konferencji „O problemach współczesnej Polski” Warszawa styczeń – sierpień 2008 r., Fundacja im. Stefana Batorego (udział w dyskusji);
- Konferencja naukowa „Odpowiedzialność konstytucyjna w teorii i praktyce” Warszawa 1 grudnia 2008 r., Europejska Wyższa Szkoła Prawa i Administracji;
- Konferencja naukowa „Bezstronność religijna, światopoglądowa i filozoficzna władz publicznych RP” Warszawa 26 listopada 2008 r., Chrześcijańska Akademia Teologiczna;
- „Ogólnopolski 51 Zjazd Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego” Warszawa 19-21 czerwca 2009 r.;
- Konferencja naukowa „Konstytucja – Konwencja – Karta. Deficyty polskiego standardu praw człowieka” Warszawa 29 czerwca 2010 r., UW;
- Konferencja naukowa „Prawna regulacja sfery światopoglądowej w polskim systemie oświaty” Warszawa 22 kwietnia 2010 r., Chrześcijańska Akademia Teologiczna;
- Ogólnopolski Zjazd Katedr Prawa Wyznaniowego „Prawo państwowe a prawo wewnętrzne związków wyznaniowych” Gniezno 10-12 września 2010 r.;
- Międzynarodowa konferencja „Prawo naturalne – natura prawa” Warszawa 22-23 kwietnia 2010 r., UW, Centrum Myśli Jana Pawła II;
- Konferencja naukowa „Ochrona praw kobiet we współczesnym świecie” Warszawa 6 maja 2010 r., Akademia Leona Koźmińskiego;
- Ogólnopolska konferencja naukowa „Prawo, Język, Media” Warszawa 16 kwietnia 2010 r., UW;
- Ogólnopolski 53 Zjazd Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego, Józefów 9-11 czerwca 2011 r., UW;

- Konferencja naukowa „Czy i jak zmieniać Konstytucję RP” Warszawa 29 marca 2011 r., Instytut Spraw Publicznych;
- Konferencja naukowa „Relacje państwo – kościoły i związki wyznaniowe” Warszawa 3 marca 2011 r., Instytut Spraw Publicznych;
- Konferencja naukowa „Ustawa organiczna w polskim porządku konstytucyjnym?” Warszawa 17 lutego 2011 r., Instytut Spraw Publicznych.;
- Konferencja naukowa „Państwo i obywatel: jawność i jej granice” Warszawa 29 września 2011 r., Fundacja im. Stefana Batorego;
- Konferencja naukowa „Euro, konstytucja i dalszy rozwój Unii Europejskiej” Warszawa 14 października 2011 r., UW;
- Ogólnopolska konferencja naukowa „Religia i etyka w edukacji publicznej”: Warszawa 16 listopada 2012 r., UKSW oraz Polskie Towarzystwo Prawa Wyznaniowego;
- Konferencja naukowa „Senat w tradycji i praktyce ustrojowej Rzeczypospolitej”: Warszawa 11 grudnia 2012 r., Senat RP;
- Konferencja naukowa „Eksperci i ekspertyzy w procesie decyzyjnym”: Warszawa 20 grudnia 2012 r., Komitet Nauk Prawnych PAN, Komitet Nauk Politycznych PAN;
- Konferencja naukowa „Tekst jednolity ustawy wobec orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego”, Sejm RP Warszawa 25 kwietnia 2013;
- Polsko-Włoska Konferencja naukowa „Instytucja prezydenta w Polsce i we Włoszech”: Akademia Leona Koźmińskiego, Warszawa 20-21 maja 2013;
- Międzynarodowa Konferencja naukowa „The Impact of Collective Cultural Rights on General International Law – Relocating the Third-Generation Human Rights”, Instytut Nauk Prawnych, Warszawa 24-25 czerwiec 2013;
- Konferencja naukowa „Aktualne problemy konstytucyjne”, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 28 października 2013;
- Konferencja naukowa „Zmiana europejskiego paradygmatu prawa”, Fundacja Promocji Prawa Europejskiego, Instytut Nauk Prawnych PAN, Warszawa 8 listopad 2013;

- Międzynarodowa Konferencja naukowa „Constitutionalisation and Fragmentation of International Law Revisited”, Instytut Nauk Prawnych, Warszawa 18-19 listopad 2013;

- Międzynarodowa Konferencja naukowa „The case of Crimea in the light of international law: its nature and implication”, Instytut Nauk Prawnych, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia Warszawa 19-20 marzec 2015

i dziesiątki innych konferencji, sympozjów, zjazdów, paneli, seminariów, konwersatoriów, posiedzeń i dyskusji naukowych.

D) CZŁONKOSTWO W ORGANIZACJACH I TOWARZYSTWACH NAUKOWYCH

Jestem członkiem Polskiego Towarzystwa Prawa Konstytucyjnego, Polskiego Towarzystwa Prawa Wyznaniowego i Amnesty International France.

E) WSPÓŁPRACA Z INNYMI OŚRODKAMI NAUKOWYMI I DOŚWIADCZENIA DYDAKTYCZNE

Przez wiele lat współpracowałem naukowo z Instytutem Nauk Politycznych Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, szczególnie z wielokrotnym Dziekanem Wydziału Panem prof. Tadeuszem Mołdawą i Panem prof. Jarosławem Szymankiem. Efektem tej współpracy są m.in. moje publikacje w wydawnictwach UW.

Ponadto, jakkolwiek dydaktyka nie jest w zakresie obowiązków pracowników PAN, uczestniczyłem jako opiekun naukowy – konsultant w prowadzonym w Instytucie Nauk Politycznych UW przez Pana prof. T. Mołdawę seminarium doktorskim (opinia p. prof. T. Mołdawy w załączeniu). Podczas zajęć konsultowałem z doktorantami problemy merytoryczne w zakresie badania materii i praktyki ustrojowej w Polsce i innych krajach, a także szereg kwestii metodologicznych związanych z analizą i formami przedstawienia materiałów w treści rozprawy doktorskiej.

Uczestniczyłem przy powstaniu kilku rozpraw doktorskich, m.in. dysertacji autorstwa Pana dr Mikołaja Mistygacza pt. *Wpływ Rządu RP na proces ustawodawczy w latach 1997-2007*.

Walog dydaktyczny, zważywszy na obecność wielu studentów, miały także moje wystąpienia w cyklu opisanych wyżej, organizowanych przez Instytut Nauk Prawnych PAN seminariów naukowych.

F) EKSPERTYZY I INNE OPRACOWANIA

Wydzielona Pracownia Praktyki Konstytucyjnej ISP PAN, w której byłem zatrudniony w latach 1992-1998 zajmowała się m.in. analizą naukową o charakterze prawno-politologicznym bieżących wydarzeń dotyczących kształtowania się nowej praktyki konstytucyjnej. Była ona punktem wyjścia działalności ekspertyzalnej (m.in. kwestia nowelizacji ustawy o Trybunale Konstytucyjnym czy też zmiany systemu wyborczego w wyborach samorządowych (por. „Politicus” nr 1 1994 s. 56 i n.), na potrzeby komisji sejmowych i biur poselskich. Współdziałałem w tych pracach. Nadto opracowałem m.in.: informację dla Międzyparlamentarnej Grupy Kobiet w Sejmie RP i dla Fundacji Pro Feminae nt. Programów równouprawnienia zawodowego w USA i Kanadzie (maszynopis 10 s. 1998 r.); informację dla Pani poseł Izabeli Jarugi-Nowackiej o reformie prawa rodzinnego w Hiszpanii (2009 r., maszynopis 12 s.); tłumaczenie znowelizowanych fragmentów Konstytucji Rumunii dla MSZ-u (2004 r.).

Brałem także udział w zespole prawników, którzy z inicjatywy Prezydium PAN podjęli próbę wskazania tych z rozwiązań polskiej ustawy zasadniczej, które należałoby rozważyć pod kontem ewentualnie dysfunkcyjnego charakteru. (Raport opublikowano w „Studiach Prawniczych” nr 3 (157) z 2003 r. s. 5-34).

Podjęmowałem również społeczne inicjatywy zainteresowania powołanych do tego organów potencjalnie dyskryminującym charakterem konkretnych rozwiązań prawnych. Np. kwestia Uchwały nr 1010 Rady Warszawy. W tej sprawie prowadziłem korespondencję z Biurem Rzecznika Praw Obywatelskich (RPO559100-V-AK/07). Pisywałem także artykuły publicystyczne o charakterze popularyzatorskim (np. *Ekspansja islamskiej chusty* „Przegląd” 3 XII 2006, nr 48/362, s. 38).

Wiodącą tematyką mojej działalności naukowej i publikacji (cytowanych w poważnych źródłach literatury przedmiotu)²⁷ pozostają od lat, niezmiennie prawa człowieka, szczególnie zaś problemy związane z kwestiami wolności myśli, sumienia i wyznania w aspekcie osobistym, państwowym i międzynarodowym. Kwestie te nabierają współcześnie coraz większego znaczenia i to zarówno w wymiarze wewnątrzpaństwowym jak i globalnym, dlatego też prowadzenie pogłębionych badań w tym zakresie w różnych kontekstach i wymiarach jest bezwzględnie koniecznością. Mam nadzieję, że będę je mógł kontynuować.

²⁷ M.in. w: *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, Tom I, red. prof. dr hab. Leszek Garlicki, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 571; M. Hucal: *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 46, 48, 69, 109, 111, 113, 115; W. Sobczak: *Wolność myśli, sumienia i religii. Poszukiwanie standardu europejskiego*, DW Duet, Toruń 2013, s. 355, 405, 406; J. Wawrzyniak: *Aksjologia referendum konstytucyjnego*, w: *Referendum konstytucyjne w Polsce* (red. M.T. Staszewski), Warszawa 1997, s. 195; A. Redelbach: *Prawa naturalne – Prawa człowieka – Wymiar sprawiedliwości*, Toruń 2000, s. 160; T.J. Zieliński: *Państwo wyznaniowe – analiza typologiczna*, w: *Państwo wyznaniowe, doktryna, prawo i praktyka*, Warszawa 2011, s. 24; M. Kruk: *Zasada równości w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, w: *Księga XX-lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2006, s. 290; *Ustrój polityczny Francji współczesnej*, red. naukowa J. Szymanek, Warszawa 2013, s. 922; M. Ziółkowski: *Zasada równości w prawie*, PiP 5/2015, s. 95; W. Orłowski: *Zmiany w Konstytucjach związane z członkostwem w Unii Europejskiej*, Kraków – Rzeszów – Zamość 2011, s. 525; itd.